

AKTIVACIJA DOLGOTRAJNO BREZPOSELNIH V SLOVENIJI

Premagovanje socialne izključenosti s spodbujanjem zaposljivosti

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 29. 11. 2023

Izvleček: Avtor razlaga rezultate pilotne slovenske izvedbe socialne aktivacije, posebnega tipa programov, ki naj bi dolgotrajno brezposelne približali trgu dela. Socialno aktivacijo obravnava kot ambivalenten pojav, ki izhaja iz neoliberalne zapovedi zaposljivosti in podjetnosti, jo pa s poudarjanjem pomena socialnih stikov in družbene integracije hkrati presega. Avtor je pri tem pozoren predvsem na tiste plati programov, ki jih uradno merilo uspešnosti programov ne zajema, to je na manj očitne, »latentne« funkcije aktivacije. Prikaže jih kot izhodišče možnih širših razmislekov o vlogi dela v sodobni družbi.

Ključne besede: socialna aktivacija, neoliberalizem, resocializacija, socialno delo, delovna etika, latentne naloge zaposlitve

Abstract: The article interprets the results of the pilot Slovenian implementation of social activation, a specific type of programmes aimed at bringing the long-term unemployed closer to the labour market. It addresses social activation as an ambivalent phenomenon, which is rooted in the neoliberal imperative of employability and enterprise, but also exceeds it by emphasising the importance of social contacts and social integration. The author pays special attention to the 'latent' functions of activation, presented as a starting point for potential broader reflections on the role of work in contemporary society.

Keywords: social activation, neoliberalism, resocialization, social work, work ethic, latent functions of employment

Med pojavi, ki nam omogočajo opazovati sodobne kulturne in ideološke premike pri zaposlovanju, so programi »aktivacije« brezposelnih. Gre za razne tečaje in delavnice, usmerjene k »promoviranju zaposljivosti in participaciji brezposelnih na trgu dela« (Van Berkel in Valkenburg 2007: 3–4), v zadnjem obdobju pa so se kot odziv na visoko stopnjo dolgotrajne brezposelnosti uveljavili tudi programi socialne aktivacije. V nasprotju z večino aktivacijskih politik, ki v središče postavljajo delo oz. zaposlitev, se socialna aktivacija osredotoča na osebo kot celoto in deluje kot večdimenzionalen pristop za »ponovno vključitev ljudi v družbo in (če je mogoče) na trg dela« (Trbanc idr. 2019: 20).

Med letoma 2018 in 2022 je skupina raziskovalcev¹ na Inštitutu RS za socialno varstvo spremljala pilotno slovensko izvedbo programov socialne aktivacije (SA), predvsem z namenom oceniti vzpostavitev in delovanje sistema SA ter samih programov v slovenskem socialnem varstvu. Člani skupine smo v zadnjih letih o rezultatih te raziskave že pisali (Rosič idr. 2021; Trbanc idr. 2022), v pričujočem članku pa izvedbo SA preučujem z antropološkega stališča in v širšem kontekstu ureditve dela ter aktiviranja brezposelnih v sodobni slovenski družbi. Predvsem me zanima, koliko programi SA reproducirajo neoliberalno paradigmo aktivnosti in podjetnosti ter kaj po drugi strani uporabniki SA z udeležbo res pridobijo. Sama paradigma aktivacije

je vsaj v njeni strožji obliki deležna tudi kritik, saj kljub poudarjanju socialnih stikov in poskusom premagovanja socialne izključenosti sistemske težave prestavlja na posameznika in se ne sprašuje o družbenem odnosu do dela ali strukturnih razmerah na trgu dela. Ključ do lažjega presojanja smiselnosti samega projekta in uspešnosti njegove izvedbe je lahko koncept »pozitivnih izhodov«, sistemsko zastavljeni kazalnik uspešnega zaključevanja programov. Ta kljub sorazmerno ohlapnemu definiranju težko zajame širino izkušenj, ki naj bi jih uporabnikom nudila socialna aktivacija.

Dolga zgodovina aktiviranja posameznikov za delo

Če socialno aktivacijo in njej podobne programe za brezposelne razumemo kot napeljevanje – če že ne prisiljevanje – posameznikov k delu oz. aktivnosti, jih lahko hitro povežemo z dolgo tradicijo srednjeevropske delovne etike. Njen izvor je vsaj delno povezan z obdobjem t. i. prvotne akumulacije, ko so se sprva predvsem okrog samostanov oblikovala kapitalistična družbena in ekonomska razmerja ter svojo ideološko oporo našla v *Svetem pismu* (glej Collins 1986). Potrebe novega sloja kapitalistov po delovni sili so pri tem hitro sprožile širši družbeni vrednotni obrat. V Evropi je delo ob prehodu v novi vek vse bolj postajalo obveza in nuja, kar je obenem pomenilo, da so beračenje, brezdolje in potepuštvu odtlej vedno bolj razumeli kot nemoralen pojav, ki ga je treba odpraviti (Pančur 2012: 138). Na podlagi te miselnosti so v 16. stoletju v kalvinističnih deželah že začeli uvajati delovne in prisilne delavnice (Studen 2012: 12–13).

¹ Med letoma 2018 in 2020 Martina Trbanc, Simona Smolej, Jasmina Rosič, Lea Lebar in Jernej Trebežnik, leta 2022 pa Martina Trbanc, Simona Smolej, Jernej Trebežnik in Maruša Petrič.

* Jernej Trebežnik, doktorski študent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; razvojno raziskovalni sodelavec, Nacionalni inštitut za javno zdravje; jernej.trebeznik@gmail.com.

V 18. stoletju je delo pridobilo še večjo moralno vrednost, ta pa se je začela prepletati tudi z državotvornimi diskurzi (po Vodopivec 2021: 146). Etos dela so v tem obdobju tudi v habsburški monarhiji že »moralno zaukazali, družbeno nadzirali, pedagoško disciplinirali in ekonomsko racionalizirali«. Ob tem se je s sredstvi »delovno-družbenega discipliniranja« resneje oblikovala zgodnja oblika države blaginje, ki je v brezposelnosti videla motnjo »celotnega socialnega sistema in škodo za gospodarski razvoj« (Studen 2012: 15–17). Ko se je s procesom industrializacije zahodno- in srednjeevropskih dežel jasneje oblikoval koncept delovnega mesta in dela samega, je tudi ločnica z »nedelom« postala očitnejša. Tako se je lahko ob koncu 19. stoletja v slovarjih, javnem diskurzu in zakonodaji uveljavil koncept brezposelnosti, delo pa je postajalo tudi temelj socialnih pravic, družbene vključenosti in osebne identitete (glej Burnett 1994: 3–4; Komlosy 2021: 22). Oblikovalo se je tisto, kar je Hannah Arendt (1996 [1958]) pozneje imenovala ‚družba dela‘ (*Arbeitsgesellschaft*), s čimer je želela poudariti, da je družbeno vrednotenje (meznega) dela zasenčilo druge vrste dejavnosti oziroma ustvarjanja.

Kapitalistično, »protestantsko« vrednotenje dela se je po drugi svetovni vojni na raznih koncih Evrope in predvsem v socialističnih državah prepletalo z močno socialno državo in z visoko stopnjo zaposlenosti. Socialistična ideologija je v SFRJ kulturni pomen dela pravzaprav okrepila in ga še bolj vzpostavila kot ustavno pravico in podlago državljskih pravic, a je delo v tem obdobju načeloma zagotavljala država, delavci pa so bili izrazito zaščiteni; službe brez lastne odločitve ali krivde praktično niso mogli izgubiti. Obrat je sledil šele ob koncu osemdesetih let 20. stoletja, ko je v stabilnost zaposlitve močno posegla nova zakonodaja (Kresal 1998: 506–507). Tudi sicer je neoliberalna doktrina v zadnjih desetletjih v ospredje bolj izrazito kot kdaj koli prej potisnila aktivnost individualnega, razumnega ekonomskega akterja, ki naj ne bi več računal na pomoč države (glej Vodopivec 2012).

Neoliberalno ideologijo po Bourdieuju (2005: 10–11) zaznamuje prav konservativno povečevanje individualne odgovornosti in poudarjanje stare liberalne miselnosti »pomagaj-si-sam«, spet v tradiciji kalvinistične ideje, da bog pomaga tistim, ki si pomagajo sami. V to smer že desetletja kažejo trendi s širšega območja Evropske unije, med katerimi morda najbolj izstopa nemška implementacija t. i. Hartzovega zakona (2005), ki od dolgotrajno brezposelnih, če želijo še naprej prejemati enako visoko socialno podporo, zahteva precej večjo aktivnost. Poleg tega odtlej država strožje nadzoruje premoženje in dohodke brezposelnih (glej Komlosy 2021: 277–278). Kot eno izmed točk preloma lahko tudi v Sloveniji vsaj v formalnopравnem smislu prepoznamo obdobje ob in po vstopu v Evropsko unijo ter s tem povezano sprejetje Reformnega programa za implementacijo Lizbonske strategije (2005). Ta je namreč vseboval načrt strukturnih reform, ki so drža-

vo blaginje spremenili tako, da bolj poudarja podjetništvo in da odgovornost za socialno varnost z države prenaša na civilno družbo, posameznike in podjetja (glej na primer Vodopivec 2017; Bajuk Senčar 2023). Navsezadnje so se v reformnih načrtih slovenske države v zadnjih petnajstih letih že pojavljale tudi omembe »prisilnega dela«, ukinjajo se socialne pravice ter namensko širijo predstave o socialni podpori kot izkoriščanju države in parazitizmu, ki ustvarja odvisniško razmerje (Leskošek 2011; Leskošek in Dragoš 2018; Vodopivec 2012: 237).

Ob pravni ureditvi zaposlovanja pa moramo biti pozorni tudi na neoliberalno reguliranje posameznika s pomočjo retorike in diskurzov. Neoliberalna ideologija se kaže že v predvidenih, predpisanih normativnih pravilih vedenja, povezanih predvsem s konceptom zaposljivosti (namesto zaposlenosti), t. j. poudarjanja posameznikove zmožnosti in obveze, da sam rešuje svojo nezaposlenost, vztrajno razvija (mehke) veščine za naslednjo zaposlitev in pri tem ne čaka pasivno na pomoč države blaginje (glej Garsten 2008: 15–16; Urcioli 2008; Miller in Rose 2008; Gershon 2016; Vodopivec 2017: 129). Nina Vodopivec (2012) je ta proces v Sloveniji povezovala z dvigom paradigme samoodgovornosti, ki je še bolj poudarila ideal podjetnega, samostojnega posameznika. Ta prehod k novi etiki aktivnosti, odgovornosti in avtonomije je dodatno izrazit in opazen prav v državah nekdanjega vzhodnega bloka, kjer je prej prevladovala doktrina družbene solidarnosti in se je razvila močna tradicija socialne države (glej Chelcea 2014; Vodopivec 2021).

Razvoj koncepta socialne aktivacije

Z neoliberalizmom se je izrazito zaostriło razmerje med (ekonomsko) učinkovitostjo in (socialno) varnostjo, kar je v večjem delu Evrope povzročilo krčenje države blaginje in blaginjskih izdatkov. V teh okoliščinah se je v zaposlitveni in socialni politiki začelo pojavljati načelo aktivacije pasivnih prejemnikov denarne socialne pomoči, ki vključevanje brezposelnih v ekonomsko in družbeno življenje nakazuje s storitvami zaposlovanja in usposabljanja (glej Rosič idr. 2021: ix–x). Načelo aktivacije je ob podpori Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (OECD) ter institucij Evropske unije hitro postalo splošno uveljavljena evropska socialna usmeritev (po Rosič idr. 2021: 33).

Tipični primeri tovrstne aktivacije so programi aktivne politike zaposlovanja (v nadaljevanju APZ), ki jih tudi pri nas že od začetka devetdesetih let izvaja Zavod RS za zaposlovanje. Programi APZ stremijo k zagotavljanju ekonomske aktivnosti in zaposljivosti čim širšemu krogu posameznikov, ne da bi jim država z drugimi sredstvi blažila neugoden socialnoekonomski položaj (Svetlik in Batič 2002: 174). Ob tem se je hitro pokazala potreba po programih za osebe, ki so sicer prijavljene kot brezposelne, a zaradi več različnih težav in ranljivosti zanje programi APZ niso primerni. Iz tega razloga so se konec devetdesetih let 20. stoletja na Nizozemskem razvili programi socialne aktivacije, ki so

starejšim, povsem zaposlitveno usmerjenim programom v marsičem sorodni, a jih moramo razumeti v širšem smislu in jih ne moremo omejiti zgolj na približevanje plačani zaposlitvi. Pri socialni aktivaciji gre za stimuliranje družbenih zmožnosti in družbene participacije tistih, ki so od trga dela bolj oddaljeni, česar se loteva s pomočjo z delom povezanih aktivnosti – raznimi praktičnimi usposabljanji – ki jih običajno »razume kot prvi korak v procesu socio-poklicne integracije« (po Freier 2016: 1). Za socialno aktivacijo je torej ves čas značilna razpetost med podporo in pogojevanjem oz. prisilnim aktiviranjem, pri tem se običajno izrazi oboje, stopnja enega ali drugega pa je od države do države različna (glej Konle-Seidl in Eichorst 2008: 429–432). V Južni in Vzhodni Evropi je bolj prisoten dolgoročni cilj ponovne integracije na trg dela, oz. je močno izražena predpostavka, da bo socialno vključenost izključenih najlažje doseči prav z zaposlitvijo (Rosič idr. 2021: 50–52).

Leta 2017 je kot odziv na vztrajno visoke stopnje dolgotrajne brezposelnosti in hkrati z namenom zmanjšanja družbene izključenosti brezposelnih Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti (MDDSZ) začelo izvajati pilotni projekt socialne aktivacije. Kljub poudarkom na potrebi po pomoči najranljivejšim in družbenih ciljih, je iz nacionalnih dokumentov² razvidna tudi »implicitna predpostavka, da bosta posledica izvajanja socialne aktivacije povečano zaposlovanje ciljnih (ranljivih) skupin ter zniževanje števila prejemnikov in upravičencev do denarnih socialnih pomoči« (po Rosič idr. 2021: 61). Socialno aktivacijo moramo pri nas razumeti predvsem kot poskus premostitve vrzeli med omenjenimi zaposlitvenimi programi in programi socialnega varstva, ki so namenjeni najranljivejšim skupinam s specifičnimi socialnimi izzivi, ki jih je treba reševati pred zaposlitvenimi (Rosič idr. 2021: 113–114).

MDDSZ je med letoma 2017 in 2022 izvedel pet javnih razpisov za izvajalske organizacije programov socialne aktivacije. V programih iz prvih štirih javnih razpisov so se izvajali dolgi (enajst mesecev), vmesni (osem mesecev) in krajši programi SA (trije meseci), iz petega pa zgolj še vmesni. Vmesni in dolgi programi so bili razdeljeni na več modulov, pri čemer je bil eden tudi izvedbeni; v njem so bile aktivnosti usmerjene predvsem na spoznavanje trga dela in pridobivanje praktičnih delovnih izkušenj pri lokalnih delodajalcih (glej Trbanc idr. 2019: 64). Ciljna populacija programov so bile dalj časa brezposelne ali neaktivne osebe z različnimi, pogosto kompleksnimi ranljivostmi in problematikami, zaradi katerih so slabše zaposljive, imajo začasno omejeno zmožnost za delo in/ali so dolgotrajni prejemniki denarne socialne podpore. Pri dolgem tipu programov je bila starost omejena na 49 let, pri drugih pa starostne omejitve ni bilo. Ciljna skupina posebnega tipa kratkih programov (tip C) so bile brezposelne ženske iz

drugih kulturnih okolij z jezikovnimi ovirami, podobni ciljni populaciji pa so bili namenjeni tudi nekateri vmesni programi iz petega javnega razpisa: ženskam iz tujih kulturnih okolij (sklop 2) in Rominjam (sklop 3).

Osebe so se v SA vključile prostovoljno, na kateri koli točki izvedbe programa so brez posledic iz programa lahko tudi izstopile. Pozitivna motivacija za vključitev je bila poleg razgovorov s strokovnimi sodelavci v SA tudi finančna nagrada oz. izplačilo nagrade za udeležbo v dolgi in vmesni programih, v vseh programih pa povračilo potnih stroškov in malice. Izvajalci so morali programe v večini modulov izvajati pet ur dnevno in pet dni tedensko (Javni razpis 2017). Izvajalske organizacije so morale znati obravnavati tako socialne kot tudi zaposlitvene izzive ciljnih skupin, oblikovalci sistema pa so jim pri načrtovanju konkretnih aktivnosti pustili dokaj proste roke (Rosič idr. 2021: 115). Izvajalske organizacije lahko v grobem uvrstimo v naslednje tipe: organizacije, ki izvajajo pretežno izobraževalne programe, npr. ljudske univerze in podobne izobraževalne organizacije; organizacije, ki pretežno izvajajo socialnovarstvene programe; invalidska podjetja in izvajalske organizacije, ki pretežno izvajajo zaposlitvene programe, npr. programe APZ; socialna podjetja (Rosič 2021: 120).

MDDSZ je za vse programe SA pripravilo enak kazalnik uspešnosti, in sicer, da vsaj 25 odstotkov oseb (uporabnikov) po zaključku programa SA doseže »pozitiven izhod«.³ Kot pozitivne izhode so določili: zaposlitev (vključno z zaposlitvijo v programih APZ), usposabljanje ali izobraževanje v APZ ali nekaterih socialnovarstvenih ali podobnih programih, vključitev v razne izobraževalne programe in tečaje (zunaj APZ), pa tudi že prijavo v evidenco iskalcev zaposlitve pri ZRSZ (Javni razpis 2017).

Metodološki pristop

Inštitut RS za socialno varstvo, kjer sem bil v tem obdobju zaposlen, je spremljal in ocenjeval izvajanje programov socialne aktivacije iz petih javnih razpisov (2017–2022). Vse ključne akterje socialne aktivacije smo večkrat anketirali, v pričujočem članku pa se osredotočam predvsem na uporabniški vidik aktivacije in analiziram podatke, ki smo jih pridobili od samih uporabnikov in o njih ter se nanašajo na samo vsebino programov.

Podatke črpam iz dveh virov: iz anketiranja, ki smo ga z uporabniki izvedli leta 2019, in iz (anonimiziranih)⁴ dokumentov, ki smo jih o uporabnikih programov v letih 2019 in 2022 pridobili od MDDSZ. Za potrebe anketiranja smo

² Tak primer je *Operativni program za izvajanje evropske kohezijske politike v obdobju 2014–2020* (SVRK 2015).

³ Pri tem ni nepomembno, da je bila za večino orisanega obdobja slovenskega uvajanja SA sicer že značilna nekoliko nižja stopnja brezposelnosti. To je namreč med drugim pomenilo, da so programi vključevali od trga dela bolj oddaljene in torej težje zaposljive kandidate, čemur so morali izvajalci vsebino programov vsaj nekoliko prilagajati.

⁴ Uporabniške citate zato v nadaljevanju navajam le z identifikacijsko številko uporabnika.

kot ciljno skupino opredelili vse uporabnike SA, ki so bili v programe vključeni od začetka izvajanja jeseni 2017 do konca leta 2018 in so vsaj nekaj časa sodelovali v programih. Vsem tem uporabnikom SA, ki jih je bilo 1.747, smo poslali anketno gradivo;⁵ prejeli smo 601 izpolnjen vprašalnik. Vprašanja so se med drugim nanašala na različne vidike izvajanja oz. poteka programov (vsebina, izvajalci, pridobitve, počutje v programu), samooceno koristi in zadovoljstva s programom in stanje uporabnika med anketiranjem. V anketnem vprašalniku smo kombinirali zaprta in odprta vprašanja, na katera so izpraševanci prosto odgovarjali. Dodatne podatke o uporabnikih smo pridobili od MDDSZ, ki je o njih hranilo ključno dokumentacijo. Koordinatorji⁶ so namreč za vsakega uporabnika na določenih časovnih točkah ustvarili tri ključne dokumente – individualni dogovor, individualni izvedbeni načrt in sklepno poročilo – v katerih so zajeli pogled uporabnikov na njihovo preteklost, na položaj ob vključitvi v program, na cilje vključitve, ob koncu pa na samo izvedbo programa ter njihove pridobitve oz. napredek. Na mestih, kjer podatke črparam iz teh dokumentov, je moja etnografija le posredna in do neke mere še vedno odvisna od tega, kako so izpovedi uporabnikov pridobivali in zapisovali strokovni delavci.

Pri podatkih, ki jih iz teh dokumentov črparam za obdobje izvajanja v letih 2018 in 2019, vzorec uporabnikov programov ni bil naključen. Priložnostni vzorec je povezan s skupino uporabnikov, katerih podatki so bili dostopni in so bili vneseni v bazo od začetka izvajanja SA do avgusta 2018. Tako je vzorec za različne tipe programov različno velik, skupaj za prve štiri sklope izvajanja vključuje 639 uporabnikov. Ob izvajanju programov petega sklopa je bila tovrstna baza podatkov že digitalizirana in zajema celotno populacijo uporabnikov, vključenih v SA v obdobju prvih štirih (od petih) ciklov programov petega javnega razpisa. V to bazo je bilo vpisanih 2.694 uporabnikov z individualnimi dogovori (torej začetnimi dokumenti), od tega jih je 1.742 imelo tudi končna poročila, kar pomeni, da so v programih vztrajali do konca (to predstavlja okoli 65-odstotni delež).⁷

Ker smo za programe prvih štirih javnih razpisov razpolagali z eno bazo podatkov, pri programih petega pa z drugo, nekatere statistične podatke predstavljam ločeno. Pri večini vsebinskih analiz ločevanje ni potrebno, ker gre za podobne programe, ki so del istega projekta in so jih pogosto izvajali isti izvajalci. Za pisanje pričujočega članka sem na podlagi iste baze podatkov izvedel nekatere dodatne kvalitativne in kvantitativne analize, ki so mi manj pomagale pri presoji uporabnosti in uspešnosti projekta, bolj pa pri premisleku njegove širše družbene vloge in širšega smisla njegovega vrednotenja. Če smo bili sodelavci IRRSV v raziskavo vključeni kot izvajalci po naročilu snovalca projekta (MDDSZ), želim slednjega zdaj analizirati z določene razdalje, ob kateri bom lažje pozoren na različne stopnje diskurza socialne aktivacije in njen kulturnopolitični kontekst.

Rezultati

Če uspešnost programov ocenjujemo glede na nižanje stopnje same brezposelnosti, lahko ugotovimo, da so bili pri tem dokaj neuspešni. Podatki, pridobljeni z anketiranjem uporabnikov prvih štirih sklopov, kažejo, da se jih je kmalu po koncu programov zaposlilo le kakšnih 11 odstotkov, medtem ko je pri uporabnikih petega sklopa ta delež vsaj malce višji (17-odstoten). Uporabniki prvih štirih sklopov, ki so bili med izpolnjevanjem vprašalnikov zaposleni, pomoč SA pri zaposlitvi ocenjujejo s povprečno oceno 3,44. Ko so uporabniki in uporabnice pred vstopom v programe odgovarjali na vprašanja o svojih ciljih in načrtih za prihodnost, so sicer kot cilj najpogosteje omenjali prav zaposlitev (69 odstotkov pri prvih štirih in okrog 60 odstotkih pri petem sklopu programov).

Glede na sorazmerno nizko stopnjo izobrazbe,⁸ razne psihosocialne ovire in veliko oddaljenost od trga dela večine uporabnikov socialne aktivacije v Sloveniji⁹ ne preseneča, da so se uporabniki po koncu programov zaposlovali predvsem na nižje kvalificiranih delovnih mestih, največ na težjih fizičnih delih, pri delu v proizvodnji (42 odstotkov tistih, ki so se zaposlili v petem sklopu), v prodajalnah, gostinstvu ali čiščenju, delu na kmetiji in v socialni oskrbi. Iz primerjave podatkov iz obdobja neposredno po vključitvi

5 Poslali smo jih na naslove Regionalnih mobilnih enot SA, sami zaradi zaščite osebnih podatkov namreč nismo razpolagali z uporabniškimi naslovi in so jim morale anketo poslati koordinatorke SA. Anketnim gradivom sta bili priloženi tudi ovojnica z naslovom IRSSV-ja in znamka.

6 Sistem je vključeval 16 regijskih mobilnih enot po celi Sloveniji, kjer je delovalo 48 koordinatorjev socialne aktivacije, ki so zagotavljali podporo pri obravnavi vključenih posameznikov.

7 Kvantitativne podatke smo analizirali s pomočjo orodja IBM SPSS Statistics. Naredili smo opisne in inferenčne ter univariantne in bivariantne statistične analize. Kvalitativne informacije smo analizirali z orodjem za kvalitativno analizo MaxQDA po metodi tematske kvalitativne analize na induktiven način. Na podlagi tem, ki so jih omenjali uporabniki, smo oblikovali kodirni sistem, pri čemer smo dele besedila označili kot enoto kodiranja, jih uvrstili v pripadajoče kode, kode pa združili po temah in podtemah (za natančnejši opis glej Rosič idr. 2021: 1–18).

8 Leta 2019 smo izobrazbeno strukturo anketiranih uporabnikov primerjali z izobrazbeno strukturo v populaciji in ugotovili, da so uporabniki SA občutno nižje izobraženi. Med njimi je delež oseb, ki imajo do največ nižjo poklicno izobrazbo precej višji (32 proti 18,6 odstotka), delež oseb z vsaj višješolsko izobrazbo pa nižji (15 proti 27,1 odstotka). Podobni so tudi podatki za peti sklop programov, v katerem je 47,5 odstotka uporabnikov doseglo največ nižjo poklicno izobrazbo.

9 Ob pregledu baze podatkov v oči hitro zbode predvsem heterogenost skupin uporabnikov. To se je kazalo tako glede starosti (od 17 do 66 let) in trajanja brezposelnosti (od 0 do 42 let) kot tudi glede dosežene stopnje izobrazbe. Še najbolj homogene so bile skupine udeleženk programov, namenjenih ženskam iz tujih jezikovnih okolij.

v program in obdobja nekaj mesecev po njej, pa tudi iz primerjave ocen izvajalskih organizacij in pričevanj uporabnikov samih, sklepamo, da so njihove zaposlitve pogosto izrazito prekarne in kratkotrajne. Sorazmerno pogoste so že zaposlitve po podjemnih pogodbah, kar še zlasti velja za programe, namenjene ženskam iz tujih kulturnih okolij ali Rominjam. Med slednjimi, ki že tako veljajo za ranljivejši del populacije, se je kar četrtnina tistih, ki so se zaposlile, zaposlila le s podjemnimi pogodbami. Poleg tega smo v raziskavi leta 2022 ugotavljali, da bo opazen delež uporabnikov SA po koncu programov zaradi osebnih okoliščin ali pa preprosto pomanjkanja motivacije ostal neaktiven. V zaključnih poročilih je svojo nadaljnjo neaktivnost napovedala skoraj desetina, še višji pa je ta delež med uporabniki programov, namenjenih specifičnim ciljnim skupinam, ki so že bolj oddaljene od trga dela. Pred začetkom programov je bilo takšnih, ki – po lastnem priznanju – niso aktivno iskali zaposlitve, le za odtenek več.

Hkrati pa je tudi jasno, da pri nekaterih uporabnikih programov zaposlitev sprva niti ni realističen cilj. V prvih štirih sklopih programov je bilo tako treba biti pozoren tudi na tistih 24,9 odstotka uporabnikov, ki so bili med anketiranjem vključeni v programe APZ, tistih 20,2 odstotka, ki so bili v postopku urejanja statusa (invalidske komisije, poklicna rehabilitacija pri ZRSZ in podobno) in tistih 17 odstotkov, ki so opravljali prostovoljno delo pri nevladnih organizacijah. Podobno visoki so bili ti deleži v petem sklopu programov, kar predvsem pomeni, da je bil formalni kriterij 25 odstotkov pozitivnih izhodov dosežen brez težav. V programih prvih štirih javnih razpisov je pozitiven izhod doseglo 28,6 odstotka uporabnikov, v programih petega javnega razpisa pa 40 odstotkov.

Poleg tega so uporabniki prvih štirih sklopov ob vstopu v program pogosto poudarjali željo po razširitvi svoje družbene mreže (56 odstotkov), po pridobitvi dodatnih veščin (66 odstotkov) in po reševanju osebnih stisk (30 odstotkov). Zaključna poročila kažejo, da se je stanje uporabnikov na vseh omenjenih področjih vsaj nekoliko izboljšalo. Več kot polovica (55,4 odstotka) je trdila, da so pridobili dovolj novih znanj in spretnosti, še večji pa je delež tistih, ki so pridobili nove stike in poznanstva (66,4 odstotka). Tudi v petem sklopu so pri vprašanju o pozitivnih rezultatih programov uporabniki najpogosteje omenjali druženje in vzdušje. Predvsem so programi v tem smislu koristili ženskam iz tujih kulturnih okolij, za katere se je pogosto izkazalo, da imajo v slovenskem okolju šibko razvito družbeno mrežo in jim lahko socialna aktivacija pomaga tudi pri tem. Med omenjenimi uporabnicami jih je družbene stike omenjalo več kot 40 odstotkov, v programih, namenjenih splošni populaciji, pa le kakšnih 10 odstotkov. Na splošno so uporabniki vseh sklopov programov izvedbo ocenjevali z visoko oceno; približno tri četrtine uporabnikov je bilo s socialno aktivacijo bodisi zadovoljnih bodisi zelo zadovoljnih.

Uporabniki med čakanjem in zapravljanjem časa

Glede na to, da je bil glavni cilj večine uporabnikov zaposlitev, ne preseneča, da so nekateri izražali precej negodovanja, ko se ji z udeležbo v programu niso dovolj približali:

Njegovo osebno mnenje je, da je končni efekt celotnega projekta zelo slab. Program ni dosegel, kar bi od njega pričakoval. Prav tako meni, da če se od 20 ljudi dva zaposlita in še to na deficitarnih poklicih, to zanj ni uspeh programa. Sam se je počutil prekvalificiranega za ta program in v njem ni videl smisla [...] (1341)

Od programa SA je pričakovala več glede na predstavitev koordinatorik. Zdi se ji precej veliko preživeti šest ur dnevno v programu, če večino časa presediš na pogovornih delavnicah. Verjela je, da gre za precej resnejši program. (202)

Udeleženka pove, da si je sam program SA predstavljala drugače. Mislila je, da bo več predstavitev delodajalcev [...] Vključitve v program sicer ne obžaluje, a od programa ni dobila to, kar je želela. Program je želela zaključiti z zaposlitvijo. (1385)

Tudi sicer se je nekaterim uporabnikom večkrat zdelo, da v programih zapravljajo čas. V poznejših ocenah so se pogosto pritoževali, da izvajalci niso zares vedeli, kaj z njimi početi, »da ni čutiti jasnega cilja« (53) ali pa, da so »cele dneve gledali v strop« (276). Predvsem dolgi programi, ki so trajali kar enajst mesecev, so nekaterim uporabnikom hitro začeli krhati motivacijo, saj se jim je zdelo, da izvajalci nimajo pravega načrta dela in da se aktivnosti ponavljajo. Čeprav so izvajalci od uporabnikov načeloma zahtevali večurno dnevno prisotnost v programih in so se v nekaterih primerih držali dokaj stroge časovne discipline, se je pri nekaterih izkazalo, da program težko zares zapolnijo z aktivnostmi in se morajo uporabniki v programih občasno zamotiti kar sami.

V omenjenih primerih institucionaliziranega zapravljanja časa in čakanja uporabnikov na uporabnejše vsebine ter aktivnosti se lahko že kažejo in reproducirajo tudi strukturni, hierarhični odnosi, ves čas je namreč jasno, kdo mora čakati koga in čigav čas je torej več vreden (glej Hage 2009: 2). Podobno so ugotavljale že nekatere tuje etnografije aktivacijskih programov. Etnologinja Liene Ozolina-Fitzgerald (2016) je na primeru zaposlitvenih programov v Rigi nakazala, da se kot ključni mehanizem neoliberalne biopolitike kaže prav soobstoj aktivnosti in čakanja. Če skušajo socialni delavci uporabnikom programov po eni strani vcepiti podjetniško miselnost in delovalnost, je po drugi v neoliberalnem procesu zaposlitvenih posvetov, delavnic in razgovorov ves čas prisotno tudi prisilno čakanje. V tem smislu sta družbena delitev in razporeditev časa pravzaprav odsev institucionaliziranih razmerij moči. Antropolog Jan Grill (2018: 109) je pri slovaških zaposlitvenih tečajih prav tako ugotavljal, da pri različnih

aktivnostih in usposabljanjih brezposelne pogosto dolgo pustijo čakati in zanje očitno pogosto predvidevajo, da imajo preveč časa. Antropologinja Sveta Roberman (2014) pa je na primeru delovne aktivacije ruskih priseljencev v Nemčiji opozorila predvsem na motiv brezdelja. V tem primeru so priseljenci aktivacijske dejavnosti ob odsotnosti pravih zadolžitev pogosto opisovali kot »igro«, pri kateri pravi cilj niti ni reševanje zaposljivosti in brezposelnosti, ampak ustvarjanje predstave ukvarjanja s to težavo. Raziskava je ob tem ugotovila, da odsotnost oprijemljivih rezultatov v smislu zaposlitve pogosto pomeni, da ostanejo ljudje od nje še bolj oddaljeni ter še bolj negotovi glede svojih poklicnih zmožnosti. Za mnoge priseljence je namreč izplen udeleževanja teh tečajev le »kup certifikatov brez prave vrednosti« (Roberman 2014: 332).

Tudi v slovenskih programih socialne aktivacije se v sorazmerno visokem deležu tistih, ki bodo po programu ostali neaktivni, oz. v majhnem deležu tistih, ki so jih programi v tem smislu dejansko uspeli »aktivirati«, lahko kaže možnost, da pri določeni, od trga dela bolj oddaljeni populaciji programi niso dosegli pravega učinka, oz. so jim lahko celo škodovali. Tak vtis so v naši raziskavi pogosto dajale vključene romske ženske, ki so že imele slabe izkušnje z institucijami in s podobnimi programi, kar jih je odvrnilo od sodelovanja ali vztrajanja. Tudi drugi uporabniki so se večkrat pritoževali nad ponavljanjem tem, ki niti »nimajo zveze z zaposlitvijo« (181), npr. vsebine obvladovanja čustev in stresa, delavnice komunikacije, okoljevarstva, reševanja konfliktov, osebnostne rasti in zdravega načina življenja.¹⁰ Poleg tega so vsaj v prvih programskih sklopih precej pozornosti posvečali pripravi življenjepisa in podobnim dejavnostim zaposlitvenih delavnic, kar so bili uporabniki iz podobnih programov že vajeni. Uporabniki so o njej večkrat govorili kot zgolj o še enem programu in njene dodane vrednosti pogosto niso videli, oz. so na primer menili, da »socialna aktivacija in njej podobni programi zagotavljajo le nek minimum [...]« (1341). V tem približevanju drugim »zaposlitvenim« programom lahko morda spet prepoznamo nejasno konceptualno ureditev socialne aktivacije in tudi širšo problematiko kopičenja in veriženja podobnih programov. Predvsem pri daljših programih z izrazitejšim »delovnim« modulom je socialna aktivacija pogosto še vedno delovala kot preveč tesno povezana z neoliberalnim trgom dela in njegovo paradigmo zaposljivosti, torej stalnega nabiranja znanj in veščin za potencialno zaposlitev.

Koncept SA bi lahko v tem smislu razumeli tudi kot zgolj novo obliko prisilnega dela z »latentno funkcijo discipliniranja revnih« (Thorén 2008: 39–40); slednji z vstopom v program pristanejo že na redno dnevno prisotnost na

določenem mestu, na delovne aktivnosti in niz pogovorov s socialnimi delavci. Kot problematičen lahko razumemo že sam diskurz o posameznikovi odgovornosti, da si najde delo in ostane pripravljen, da si ga bo našel še kdaj v prihodnje. Tovrstni programi tako na novo uveljavljajo status formalne zaposlitve kot osrednje družbene vrednote, pri tem pa pogosto spregledujejo širše strukturne dejavnike na trgu dela (glej Ylistö 2018: 28; Newman 2007). Za tovrstne programe in tečaje je v zadnjih letih značilno poudarjanje »mehkih veščin«, kakršni sta komunikativnost in timsko delo (Urciuoli 2008; 2010), ali pa podjetniških vrednot, kot so fleksibilnost, ustvarjalnost in samoiniciativnost (Gershon 2016; Whitworth 2016; Raffass 2017; Haikkola 2019).

Tudi pri slovenski izvedbi programov socialne aktivacije so predvsem v nekaterih programih petega javnega razpisa izvajalci za uporabnike kot pomembne pridobitve navajali podjetniške veščine, obvladovanje postopkov ustanovitve društva in podobno.¹¹ V enih od regij so trije udeleženci programov petega sklopa ob koncu omenjali zaposlitev v projektu Podjetno v svet podjetništva,¹² deset se jih je vključilo v podjetniški študijski krožek Milo za žajfo,¹³ tudi sicer pa so se izvajalci programov občasno povezali z lokalnimi podjetniškimi spodbujevalniki in inkubatorji.

Kljub temu je treba poudariti, da je bilo tovrstnih praks malo in da je bil zelo nizek tudi delež uporabnikov, ki so po koncu izvajanja programa odprli svoje podjetje oz. se samozaposlili (manj kot odstotek).¹⁴ Po eni strani se je predvsem kazalo, da so v socialno aktivacijo vključeni uporabniki, ki vsaj sprva potrebujejo precej strokovne podpore in morda niso najbolj dovzetni za privzemanje ideologije samostojnega podjetništva in samoodgovornosti. Po drugi strani je treba poudariti, da neoliberalni nastavki, iz katerih socialna aktivacija brez dvoma izhaja, ne določajo nujno v celoti tudi same vsebine in izvedbe programov. Izvajalci pilotne slovenske izvedbe so namreč praktična usposabljanja organizirali v skladu z željami in s sposobnostmi uporabnikov ali pa so poudarjali tudi pomen drugih, nedelovnih plati. Hkrati so tovrstna protislovja vpisana že v sam ustroj neoliberalnega režima, ki nas v teoriji pogosto sili postati oseba, kakršna nam ne dovoli zares postati. Neoliberalna ekonomija večini

11 Kar je veljalo predvsem za prvi sklop programov, za tistega, ki je vključeval splošno populacijo.

12 Pri tem so bili uradno zaposleni v eni izmed regionalnih razvojnih agencij, v kateri so »razvili svojo poslovno idejo, pripravili poslovni načrt za ustanovitev podjetja in se usposabljali za podjetniško kariero ali večjo zaposljivost« (RRA LUR b. n. l.).

13 Študijski krožek Milo za žajfo je bil namenjen tistim, ki jih »zanima naravna kozmetika, zdrav življenjski slog in uporaba ekoloških ter naravnih izdelkov za nego telesa za lastno uporabo, in hkrati, kako na tem področju pridobiti nove podjetniške kompetence za prodajo lastne kozmetike« (IC Geoss b. n. l.).

14 Malo pogostejše navajajo, da so se po koncu programa vpisali v podjetniški tečaj.

10 Podobno promoviranje mehkih veščin in »osebnostno preoblikovanje« je ob delavnicah, v katere so po stečaju tovarne napotili delavke Mure, ugotavljala tudi Nina Vodopivec (2021: 162).

ljudi pravzaprav preprečuje, da postanejo pravi neoliberalni subjekti, oz. lahko to postanejo le tako, da ostanejo odvisni od nekdanje, kolektivne, skupnostne podpore (Parry 2018: 28–33).

Latentne funkcije zaposlitve in zaposlitvenih programov

V prejšnjem podglavju sem se osredotočil na sorazmerno neuspešnost programov pri približevanju uporabnikov zaposlitvi oz. na kompleksen odnos med socialno aktivacijo ter zaposlitvijo in delom. Na tej točki se posvečam še osebnemu napredku uporabnikov socialne aktivacije in predvsem družbenemu vidiku programov, torej njihovi vlogi pri spodbujanju družbene integracije in participacije. Pri tovrstnih programih se za ključne pogosto izkažejo tiste manj očitne funkcije, ki jih je sociologinja Marie Jahoda (1981; 1982) v svoji prelomni raziskavi brezposelnosti imenovala kot »latentne«. Izpostavila je predvsem časovno strukturo, čut za skupnost, družbene stike, status in že samo aktivnost (kot nasprotje pasivnosti), vse tisto, kar brezposelnim poleg plače običajno manjka. Latentne funkcije (zaposlitve) so predvsem tiste nenačrtovane posledice, ki načeloma prispevajo k zadovoljevanju nekaterih temeljnih človeških potreb ter tako ohranjajo naše dobro počutje in duševno zdravje. V nadaljevanju o socialni aktivaciji razmišljam glede na omenjene učinke, ki so vsak zase pomemben dejavnik uspešnega programa, jih je pa treba razumeti kot prepletene.

Če sem »časovni režim« socialne aktivacije prej omenjal glede na njegovo prisilnost, je treba opozoriti tudi na drugo plat. Časovna struktura programov je nekaterim uporabnikom precej koristila, jih aktivirala in motivirala. Uporabnike so pogosto najbolj motili prav nedorečenost in nenadno spreminjanje urnika, slabo obveščanje o spremembah in premalo načrtovan program, kar nakazuje, kako pomembni sta za ciljno populacijo programov določena rutina in strukturiranost, pogosto sicer še vedno skupaj z možnostjo prilagajanja. Kot ključno pridobitev so mnogi poudarjali prav spremembe v ureditvi vsakdanjega življenja in vzpostavitev občutka, da zase počnejo nekaj dobrega.

Pri tem je predvsem pomembno, da izkušnjo časa v sodobni družbi najpogosteje oblikujejo »javne institucije« (Jahoda 1982: 22), kakršna je že zaposlitev. Ta po eni strani od nas terja časovno disciplino, po drugi pa slednjo udejanja predvsem v stikih z drugimi ljudmi. Rutina postane produktivna predvsem takrat, ko nas odpira družbi in nas povezuje z drugimi ljudmi, ne pa oddaljuje od njih. V pričevanjih uporabnikov in uporabnic programov socialne aktivacije je opazno, da so izvajalci nekatere rutine in navade – vsakodnevne jutranje skupinske pogovore, spoznavne igre, razgibavanja in podobno – uvajali prav z namenom druženja in spoznavanja. Iskali so načine krepitve družbene vključenosti in ustvarjanja skupinske dinamike, s tem pa so bolj ali manj neposredno utrjevali tudi tiste

latentne funkcije, ki jih Jahoda (1981: 188–189) označuje kot družbene stike, čut za skupnost in družbeni status. Pri tem Jahoda opozarja, da zaposlitev ljudem nudi »redne skupne izkušnje in stike z ljudmi zunaj nuklearne družine« ter »cilje in namene, ki presegajo njihove lastne«, hkrati pa tudi »določa aspekte osebnega statusa in identitete« (Jahoda 1981: 188–189).

Pri uporabnikih programov socialne aktivacije se je vsaj sprva pogosto kazala visoka stopnja socialne izključenosti in občutno pomanjkanje (močnih) družbenih stikov. To po eni strani niha kakovost njihovih življenj ter ogroža njihovo duševno in fizično zdravje (glej Huber, Pistotnik in Lipovec Čebren 2020), po drugi pa si brez koristnih poznanstev tudi teže utirajo pot na trg dela. Brezposelni zaradi svojega družbenega statusa poleg tega pogosto občutijo stigma, na kar se odzovejo z dodatnim umikom iz družbe (glej Goffman 1963: 17; Eckhard 2022). Ta proces je treba preučevati še v kontekstu širše »institucionalizirane individualizacije«, ki se dogaja na vseh ravneh družbe, a so njene gonilne sile predvsem trg dela in okrog njega oblikovane družbene institucije (Beck in Beck-Gernsheim 2002: 23).

Kulturni antropologi so bili pri preučevanju drugih kultur in družb pogosto pozorni na proces socializacije, torej na »proces, v katerem ljudje [...] privzamejo ideje in vedenje, primerne življenju v dani družbi« (Toren 2010: 647). Resocializacija je podoben proces, a se nanaša na posameznike, ki so se v preteklosti že aktivno udeleževali v dani družbi, so pa stik z njo iz takšnega ali drugačnega razloga izgubili. Pri razumevanju koncepta resocializacije moramo biti sicer previdni, saj lahko sam izraz nakazuje pasivnost in odklonskost uporabnikov, ki morajo ob pomoči strokovnih delavcev sprejeti nove družbene norme, stare pa bolj ali manj zavreči. S tem v mislih moramo spremljati tudi socialno aktivacijo. Nekateri tovrstni programi tudi res delujejo nekoliko podcenjevalno in uporabnike obravnavajo kot skrajno pasivne, občasno celo kot nezrele (glej Roberman 2014; Grill 2018). To se je občasno kazalo tudi v slovenskih programih socialne aktivacije, nenazadnje že v omenjenem »zapravljanju časa« in vsebinah, ki uporabnikom niso mogle zares koristiti:

Programa sploh ni, iz dneva v dan bolj »tonemo« v jezi, razočaranju in žaljivkah; sedimo, sedimo; če nismo cel dan prepuščeni samim sebi, so pa vsebine takšne za 5-letnike. (578)

[...] gledali smo filme in pili kavice, to lahko delam doma. (85)

Takšni odzivi so bili najpogostejši pri višje izobraženih in tudi starejših (od 50 let) uporabnikih programov socialne aktivacije. Ti so zaradi občutka podcenjevanja, pa tudi občutka, da so bili v podoben program vključeni že kdaj prej, iz njega pogosteje predčasno izstopali in bili z njim najmanj zadovoljni. Po drugi strani pa je bil pri starejših moških petega sklopa tudi najvišji delež tistih, ki so v

programe vstopali s šibko družbeno mrežo in z manj aktivnim družabnim življenjem (skoraj 25 odstotkov). Resocializacija oz. ponovno vključevanje v družbo je bila v vsakem primeru med glavnimi cilji programov, uspešna pa je bila lahko le ob primerni izvedbi, ob kateri so izvajalci program oblikovali in izvajali z aktivno soudeležbo uporabnikov, pogosto prav z namenom povezovanja z drugimi skupinami ali pa predstavljanja izdelkov javnosti. Nekateri uporabniki so poudarjali pomen medsebojne pomoči in spodbujanja pri učenju praktičnih dejavnosti, pri katerih so bili nekateri drugi že bolj izkušeni. Pri vprašanju o pozitivnih vidikih programov so uporabniki in uporabnice vseh starostnih skupin najpogosteje omenjali prav druženje in vzdušje:

Pozitivno vzdušje, možnost spoznavanja raznih ljudi, možnost izražanja svojih zamisli, zavzetost voditeljev, občutek enakopravnosti. (411)

Nova znanja in druženje. Res smo bili »fajn klapa«. Z nekaterimi sem razvila prave prijateljske odnose. Všeč mi je bilo, da sem spoznala nove ljudi, da se še vedno družimo in da si pomagamo pri iskanju zaposlitve. Spoznala sem ljudi z različnimi izobrazbami, starostmi, poklici. (349)

Kot pozitiven vidik, ki mu bo ostal najbolj v spominu, so sklenjena prijateljstva in vse, kar so doživeli skupaj. Všeč mu je, ker so se znali nasmejati skupaj, in se učili novih stvari ob tem. (218)

Udeleženka je izpostavila pozitivne vidike druženja, ki je sicer potekalo bolj v virtualni obliki, vendar bolje to kot pa nič. Izpostavlja tudi deljenje izkušenj z drugimi v enaki situaciji, saj spoznaš, da nisi samo ti v takšni situaciji, mogoče celo spoznaš, da tebi niti ne gre tako slabo, kot si mislil. (317)

Socialno aktivacijo z vrsto aktivnosti, namenjenimi predvsem druženju, lahko v kulturnoantropološkem smislu torej razumemo predvsem kot poskus resocializacije. S številnimi družbenimi stiki s souporabniki, z mentorji in s koordinatorji, pa tudi z vrsto birokratskih opravkov in jasno določenimi pravili ter roki naj bi uporabniki ponovno postajali »aktivni« člani družbe, v tem procesu pa naj bi tudi bolj ali manj aktivno sodelovali in ga soustvarjali. Pričevanja kažejo, da je bila ta plat vsaj kratkoročno precej uspešna, kar še zlasti velja za programe, namenjene ženskam iz tujih jezikovnih in kulturnih okolij, specifični in močno izolirani populaciji. V tej skupini je skoraj vsaka druga udeleženka kot najpozitivnejši vidik omenila prav druženje in ustvarjanje novih družbenih stikov. Ker so ti specifični programi vsaj na začetku hkrati pogosto delovali kot tečaj spoznavanja slovenske kulture in družbe, bi tu lahko govorili tudi o akulturaciji oz. o prenosu kulturnih vzorcev, do katerega pride pri trajnem stiku skupine ali

posameznika z drugo kulturo in njenimi institucijami.¹⁵ V tem smislu so programi potencialno (re)integracijo na trg dela načrtovali s samo integracijo v kulturo, kar pomeni, da bodo uporabnice privzemale značilnosti slovenske kulture, a s tem ne bodo prisiljene izgubljati svoje.¹⁶

Še bolj neposredno pa so šli ti programi večkrat v smer »jezikovne socializacije« oz. »socializacije z rabo jezika« in »socializacije za rabo jezika« (po Schieffelin in Ochs 1986: 163), pri čemer so sodelovali tudi s kulturnimi mediatorji in tolmači. Za te uporabnice se je ob vstopu v program pokazalo, da imajo v slovenskem okolju že zaradi neznanja jezika slabo razvito družbeno mrežo. Z učenjem jezika so programi socialne aktivacije teoretične jezikovne lekcije prenesli še v družbeno prakso in uporabnic niso potiskali le v vlogo pasivnih prejemnic podatkov, temveč so jim omogočali aktivnejše privzemanje družbenih vlog:

Udeleženka je v okviru programa utrjevala slovenski jezik [...], spoznala je sistem dela pri nas, na pridobivanju praktičnih izkušenj za trg dela je spoznavala poklic čistilke, zaposlitev pa je dobila v podjetju Gorenje Velenje, kjer opravlja lažja dela. Z zaposlitvijo je zelo zadovoljna. (464)

Udeleženka po koncu programa ostaja aktivna v svoji turški skupnosti, dogovarja se z drugimi udeleženkami, ki bi potrebovale njeno pomoč pri svojem rokodelskem delu. (516)

Med programom SA je prejela veliko novih informacij glede uradnih institucij in spoznala njihov pomen. Dobila je novo perspektivo, kje še lahko išče zaposlitev na področju poučevanja v Sloveniji. (520)

Udeleženka je povedala, da se je v programu počutila zelo dobro, spoznala je nove prijateljice, bila je zelo zgovorna. Dobila je nova znanja, zelo so ji bila všeč predavanja na temo zdravja, spoznavanje znamenitosti Maribora, informacije s področja pridobivanja zaposlitve in pridobivanje praktičnih izkušenj za trg dela [...] (466)

Po koncu programov so uporabnice nekoliko lažje govorile v slovenskem jeziku, zaradi česar so po lastnih besedah postale bolj aktivne in bolj samostojne pri vsakodnevnih opravkih. Pri tem je tudi pomembno, da večje aktivnosti ne razumemo le kot približevanje trgu dela. Marie Jahoda (1982: 38–39) kot latentno funkcijo zaposlitve zaznava že splošno aktivnost, torej že samo ontološko nasprotje pasivnosti, brezzdelju in tudi dolgočasu. S tem izhodiščem se od socializacijske ponovno vračam k aktivacijski plati socialne aktivacije oz. poudarjam še nekatere točke njunega prepleta. Socialna aktivacija je ukrep, ki sodelovanja v družbi ne spodbuja le s plačanimi oblikami dela, temveč tudi z

¹⁵ Več o akulturaciji npr. Guarnaccia in Hausmann-Stabile (2016).

¹⁶ To se je v programih morda kazalo v snovanju razstave tradicionalnih romskih oblačil, v delovnih praksah pri Inštitutu za afriške študije ali pa v afriški restavraciji.

neplačanimi, saj uporabnike angažira za razne oblike prostovoljstva in družbenega udejstvovanja, hkrati pa jim pomaga oblikovati nove veščine skrbstvenega in gospodinjkega dela (glej npr. Hansen idr. 2002). Omenjene aktivnosti lahko pomagajo vzpostaviti rutino in nove družbene stike, hkrati pa je skoraj tretjina uporabnikov petega sklopa programov SA kot ključno pridobitev omenjala prav razna praktična znanja, ki jim bodo koristila v vsakdanjem življenju, sploh če jih lahko povežejo še s svojimi siceršnjimi interesi. Omenjali so razne jezikovne in računalniške tečaje, pogosto pa tudi dejavnosti, ki so pri večini še manj povezane s samo zaposlitvijo, npr. ogleda muzejskih razstav, delo s konji, delo na vrtu ali pa šivanje in podobne ročne spretnosti. Uporabnikom je bilo med drugim všeč izdelovanje zapestnic in božičnih okraskov, peka kruha in piškotov, šivanje obraznih mask in odej za stanovalce doma starejših občanov, polstenje šalov in obeškov, učenje o zdravih zeliščih ipd.

Tovrstne aktivnosti lahko skupaj z opisanim družabnim delom programov razumemo s pomočjo teorije razločevanja različnih tipov človeške dejavnosti, ki jo je uvajala filozofinja Hannah Arendt. Mezdno delo (*ponos*) je ločila od ustvarjanja (*poiesis*) in drugega, družbenega oz. političnega delovanja (*praxis*), s tem pa je želela rehabilitirati dejavnost onkraj meznega dela. Po eni strani je poudarjala ustvarjanje trajnih umetnin ali drugih izdelkov, ki jih ne ustvarimo z namenom zadovoljevanja bioloških potreb, še bolj pa samo »dejavnost«, »delovanje« oz. »dejavno življenje«. Prav namerna, svobodna dejanja, ki niti niso usmerjena v jasen cilj, so po Hannah Arendt (1996: 181–183) tisto, kar vsakega posameznika povezuje z družbo, hkrati pa prav zaradi njih nastopa kot edinstven, v svojem jedru nespremenljiv in neponovljiv. Pri Hannah Arendt je delovanje, ki v bistvu izhaja iz človekove družbenosti, močno povezano še z govorom oz. jezikovnim izražanjem. Iz tega lahko izpeljemo, da programi, kakršna je socialna aktivacija, z izrazitim poudarjanjem druženja in skupnosti pa tudi s krepitvijo jezikovne moči kandidatke iz tujih jezikovnih okolij, opozarjajo tudi na pomen družbene dejavnosti same po sebi.

Socialna aktivacija se tako kaže kot program, ki svoj smisel najde predvsem v »latentnih«, manj oprijemljivih, a še vedno pomembnih rezultatih. Glede na to bi bilo smiselno tovrstne raziskave že vnaprej še bolj usmeriti v prepoznavanje manj očitnih posledic, v longitudinalno spremljanje širjenja družbene mreže in pritožnih dejavnosti, oblikovanja dnevne rutine, utrjevanje samopodobe ali pa znanje tujega jezika. Poleg tega bi lahko bolj poglobljene rezultate in zaključke dosegla poglobljena etnografska raziskava, ki bi posredna poročila in vprašalnike dopolnjevala z rezultati opazovanj z udeležbo v samih programih in s poglobljenimi intervjuji s samimi uporabniki. Na tem mestu nekatere pozitivne rezultate programov gotovo lahko prepoznamo, je pa ob tem pogosto težko oceniti, koliko je

pri tem šlo za plod sistematičnega dela izvajalcev, koliko pa je to bil stranski učinek, ki bo morda hitro izzvenel in uporabnike spet pustil na obrobju družbe.

Sklep

Socialno aktivacijo, ki po eni strani »aktivira« (za delo), po drugi pa »socializira«, sem preučeval prav v luči te temeljne ambivalence, v kateri se skriva tudi širši razkorak med neoliberalno ideologijo in socialnovarstvenimi pristopi blaženja socialnih stisk. V osnovi moramo pojav razumeti kot pristop aktiviranja iskalcev zaposlitve, ki izhaja iz neoliberalne doktrine aktivnosti in podjetnosti, pri tem pa se neizogibno zatakne v paradoksalna razmerja poznekapitalistične družbe, ki za vse ljudi predvideva potrebo po delu v klasičnem smislu, pa čeprav primerne delo za vse ne zmore zagotoviti (po Roberman 2014: 328). Pri preučevanju socialne aktivacije torej ne moremo mimo njunih neoliberalne zasnove in implicitne predpostavke, da je treba ljudi zgolj opremiti s specifičnimi veščinami in z izkušnjami ter okrepiti njihovo socialno mrežo, od tu naprej pa se bodo znašli sami. V tem smislu tovrstni projekti vsaj implicitno reproducirajo škodljivo paradigmo samoodgovornosti in še vedno zgolj blažijo posledice neoliberalizacije, ne prinašajo pa strukturnih sprememb.

Kljub temu pa je treba poudariti, da se programi aktiviranja brezposelnih kljub določenim mednarodnim ali evropskim smernicam razlikujejo od države do države in da njihove različne oblike lahko prepozna le poglobljena analiza. Kot je na primeru razlik med Nemčijo in Avstrijo ugotavljala zgodovinarica dela Andrea Komlosy (2021: 278), imajo države Evropske unije pri izvajanju socialnih politik še določen maneverski prostor, kar pomeni, da demonizacija in aktivacija brezposelnih ne potekata povsod enako hitro. Tudi slovenska izvedba programov socialne aktivacije vsaj implicitno še vedno poudarja predvsem pomen plačane zaposlitve, ki pa je za veliko večino uporabnikov ni mogla zagotoviti, s čimer jih je morda celo dodatno pasivizirala. Kljub temu so bile ocene uporabnikov večinoma pozitivne; najpogostejše so se nanašale na same strokovne delavce v programu ter predvsem na skupinsko dinamiko in družbene stike. Tako tisti, ki so se zaposlili, kot tisti, ki se niso, so kot ključni del programov socialne aktivacije zelo pogosto poudarjali predvsem druženje in spoznavanje novih ljudi, s čimer se je jasno pokazal pomen družbenih stikov za potencialni zaposlitveni in osebni razvoj.

Tovrstni programi in tovrstne raziskave nas morda lahko opozorijo na težavnost merjenja kvalitete socialnega dela. »Latentne funkcije«, ki so bile posredni cilj socialne aktivacije in ki tudi dejansko zvišujejo kakovost življenja, je namreč težko, če ne nemogoče, številčno ovrednotiti. Previden je treba biti tudi pri merjenju uradnih pozitivnih izhodov oz. prehodov v zaposlitev ali v druge podobne programe. Pri teh je končna številka načeloma jasna, a

ob prekarjem značaju številnih sodobnih zaposlitev – tudi večine zaposlitev naših uporabnikov – še vedno težko govorimo o dolgoročnih učinkih. Navsezadnje se sodobne ekonomske krize ne odražajo več toliko v brezposelnosti kot v podzaposlenosti (glej Benanav 2020). Temu se bodo morale prilagoditi tudi storitve socialnega varstva in si zastaviti vprašanja o sami vlogi zaposlitve v naših življenjih in o kakovosti delovnih mest.

Nekateri analitiki in raziskovalci so v zadnjih letih že opozorili na škodljive in koristne plati programov socialne aktivacije in drugih aktivacijskih programov, a so pri tem občasno še vedno spregledali nekatere družbene, kulturne in osebne pridobitve. Neoliberalna podlaga aktiviranja in splošna zahodna delovna etika, o katerih pišem v uvodu, brez dvoma pomagata pri orisu kulturnozgodovinskega ozadja socialne aktivacije, ne pojasnita pa široke palete izkušenj in praks vsake posamezne izvedbe. Po eni strani slovenska formalna ureditev izvajanja programov socialne aktivacije uporabnikov niti ni silila k udeležbi, obenem pa je tudi pozitivne pridobitve programov opredelila sorazmerno ohlapno. Ob tem tudi v sami vsebini ni bilo zaznati veliko nedvoumnega spodbujanja neoliberalne, podjetniške miselnosti. Hkrati pa lahko vnaprejšnje sodbe spregledajo tudi procese medsebojnega povezovanja, vključevanja v kulturo in družbo ter samouresničevanja uporabnikov. Prav k celovitemu preučevanju prepleta različnih ravni, kot se udeležujejo v specifičnem času in prostoru, lahko največ pripomore socialna in kulturna antropologija.

Čeprav program socialne aktivacije po koncu pilotne izvedbe leta 2022 (za zdaj) še nima mesta v slovenskem sistemu socialnega varstva in se lahko s svojo usmeritvijo v ozek del populacije zdi kot postranski, orisana pilotna izvedba morda le vsebuje širše implikacije. Njen poudarek na družbeni dimenziji življenja in dela lahko spodbudi razmisleke o bolj povezani družbi, ki se bo znala spopasti s socialno izoliranostjo in presegati silnice individualizacije, hkrati pa kategorijo »dela« tudi v večji meri prikazati kot družbeno prakso in družbeni odnos. Če se vrnem k uvodnemu kronološkemu preletu družbenega odnosa do posameznikove aktivnosti, lahko sklenem, da se socialna aktivacija v bistvu lepo vključuje v stoletno linijo systemskega potiskanja posameznikov v prisilno aktivnost in da je pravzaprav njeno logično, neoliberalno nadaljevanje, kljub temu pa odpira vsaj nastavke bolj solidarnostne miselnosti in prakse.

Literatura in viri

- ARENDT, Hannah: *Vita Activa*. Ljubljana: Krtina, 1996 [1958].
- BAJUK SENČAR, Tatjana: Pojmovanje podjetništva mladih v diskurzih politike Evropske unije. V: Miha Kozorog (ur.), *Mladi podjetniki: Etnografije političnega, ekonomskega in moralnega subjekta*. Ljubljana: Založba ZRC, 2023, 59–82.
- BECK, Ulrich in Elisabeth Beck-Gernsheim: *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage, 2002.

BENANAV, Aaron: *Automation and the Future of Work*. London in New York (NY): Verso, 2020.

BOURDIEU, Pierre: *The Social Structures of Economy*. Cambridge in Malden (MA): Polity Press, 2005.

BURNETT, John: *Idle Hands: The Experience of Unemployment 1790–1990*. London: Routledge, 1994.

CHELCEA, Liviu: Work–Discipline and Temporal Structures in a Multinational Bank in Romania. V: Nicolette Makovsky (ur.), *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Enterprising Selves in Changing Economies*. Surrey: Ashgate, 2014, 37–52.

COLLINS, Randal: *Weberian Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

ECKHARD, Jan: Gender Differences in the Social Consequences of Unemployment: How Job Loss Affects the Risk of Becoming Socially Isolated. *Work, Employment and Society* 36/1, 2022, 3–20.

FREIER, Carolin: *Soziale Aktivierung von Arbeitslosen? Praktiken und Deutungen eines neues Arbeitsmarktinstrumentes*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2016.

GUARNACCIA, Peter J. in Carolina Hausmann-Stabile: Acculturation and Its Discontents: A Case for Bringing Anthropology Back into the Conversation. *Sociology and Anthropology* 4/2, 2016, 114–124.

GARSTEN, Christina: *Workplace Vagabonds: Career and Community in Changing Worlds of Work*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

GERSHON, Ilana: “I’m not a businessman, I’m a business, man”: Typing the Neoliberal Self into a Branded Existence. *Hau: Journal of Ethnographic Theory* 6/3, 2016, 223–246.

GOFFMAN, Erving: *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice Hall, 1963.

GRILL, Jan: Re-learning to Labour? ‘Activation Works’ and New Politics of Social Assistance in the Case of Slovak Roma. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24/2, 2018, 105–119.

HAGE, Ghassan: Introduction. V: Ghassan Hage (ur.), *Waiting*. Melbourne: Melbourne University Press, 2009.

HANSEN, Henning, Pedro Hespanha, Carlos Machado in Rik van Berkel: Inclusion through Participation?: Active Social Policies in the EU and Empirical Observations from Case Studies into Types of Work. V: Rik van Berkel in Iver Hornemann Møller (ur.), *Active Social Policies in the EU: Inclusion through Participation?* Bristol: Bristol University Press, 2002, 103–136.

HAIKKOLA, Lotta: Shaping Activation Policy at the Street Level. *Acta Sociologica* 62/3, 2019, 334–348.

HUBER, Ivanka, Sara Pistotnik in Uršula Lipovec Čebren (ur.): *Neenakosti in ranljivosti v zdravju v Sloveniji: Kvalitativna raziskava v 25 okoljih*. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje, 2020.

IC Geoss (Izobraževalni center Geoss): Milo za žajfo. Spletna stran, b. n. l.; ic-geoss.si/studijski-krozki-2020, 11. 3. 2024.

JAHODA, Marie: Work, Employment, and Unemployment: Values, Theories, and Approaches in Social Research. *American Psychologist* 36/2, 1981, 184–191.

JAHODA, Marie: *Employment and Unemployment: A Social-psychological Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

JAVNI RAZPIS za sofinanciranje projektov »Razvoj in izvajanje programov socialne aktivacije«, *Uradni list RS* 62, 3. november 2017.

KOMLOSY, Andrea: *Delo: Globalnohistorična perspektiva: od 13. do 21. stoletja*. Ljubljana: Založba /*cf., 2021.

KONLE-SEIDL, Regina in Werner Eichhorst: Does Activation Work? V: Werner Eichhorst, Otto Kaufmann in Regina Konle-Seidl (ur.), *Bringing the Jobless into Work?* Berlin in Heidelberg: Springer, 2008, 415–443.

KRESAL, Barbara: Razvoj pravne ureditve prenehanja delovnega razmerja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes: Od popolne pogodbenne svobode do varstva zaposlitve. *Zgodovinski časopis: Glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije* 52/4, 1998, 497–510.

LESKOŠEK, Vesna: Strukturne reforme na področju socialnega varstva. *Teorija in praksa* 48, 2011, 1264–1280.

LESKOŠEK, Vesna in Srečo Dragoš: The Role of Conditionality and Control in Social Assistance Entitlements. *Journal of Social Policy* 14, 2018, 11–39.

MILLER, Peter in Nikolas Rose: *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity, 2008.

NEWMAN, Janet: The 'Double Dynamics' of Activation: Institutions, Citizens and the Remaking of Welfare Governance. *International Journal of Sociology and Social Policy* 27, 2007, 364–375.

OZOLINA-FITZGERALD, Liene: A State of Limbo: The Politics of Waiting in Neo-Liberal Latvia. *British Journal of Sociology* 67, 2016, 456–475.

PANČUR, Andrej: Problem samoodgovornosti beračev, potepuhov in brezposelnih na Slovenskem pred drugo svetovno vojno. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 135–168.

PARRY, Jonathan: Introduction. Precarity, Class, and the Neoliberal Subject. V: Chris Hann in Jonathan Parry (ur.), *Industrial Labor on the Margins of Capitalism: Precarity, Class, and the Neoliberal Subject*. New York in Oxford: Berghahn, 2018, 1–38.

RAFFASS, Tania: Demanding Activation. *Journal of Social Policy* 46/2, 2017, 349–365.

ROBERMAN, Sveta: Labour Activation Policies and the Seriousness of Simulated Work. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, 22, 2014, 326–339.

ROSIČ, Jasmina, Martina Trbanc, Simona Smolej, Jernej Trebežnik in Liljana Rihter: *Socialna aktivacija v Sloveniji: Potrebe, izkušnje in izzivi*. Ljubljana: Sophia, 2021.

RRA LUR (Regionalna razvojna agencija ljubljanske urbane regije): Spodbujanje podjetništva med mladimi, b. n. l. Spletna stran; rralur.si/projekti/podjetno-v-svet/, 11. 3. 2024.

SCHIEFFELIN, Bambi B. in Elinor Ochs: Language Socialization. *Annual Review of Anthropology* 15, 1986, 163–191.

STUDEN, Andrej: Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 9–36.

SVETLIK, Ivan in Mavricija Batič: Aktivna politika zaposlovanja. V: Ivan Svetlik, Jože Glazer, Alenka Kajzer in Martina Trbanc (ur.), *Politika zaposlovanja*. Ljubljana: FDV, 2002, 174–198.

SVRK (Služba Vlade RS za razvoj in evropsko kohezijsko politiko): *Operativni program za izvajanje evropske kohezijske politike v obdobju 2014–2020*. Ljubljana: SVRK, 2015.

THORÉN, Katarina: *Activation Policy in Action: A Street-Level Study of Social Assistance in the Swedish Welfare State*. Växjö: Växjö University Press, 2008.

TOREN, Christina: Socialization. V: Alan Barnard in Jonathan Spencer (ur.), *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London in New York: Routledge, 2010, 646–649.

TRBANC, Martina, Simona Smolej, Jasmina Rosič, Jernej Trebežnik, Lea Lebar in Barbara Kobal Tomc: *Izvajanje socialne aktivacije v obdobju od začetka leta 2017 do konca leta 2019: Ugotovitve in priporočila*. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo, 2019.

TRBANC, Martina, Simona Smolej, Jernej Trebežnik in Maruša Petrič: *Socialna aktivacija v obdobju izvajanja programov 5. javnega razpisa – potek, izkušnje in ocene deležnikov ter značilnosti, pridobitve in ocene uporabnikov*. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo, 2022.

URCIUOLI, Bonnie: Skills and Selves in the New Workplace. *American Ethnologist* 35/2, 2008, 211–228.

URCIUOLI, Bonnie: Neoliberal Education: Preparing the Student for the New Workplace. V: Carol J. Greenhouse (ur.), *Ethnographies of Neoliberalism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010, 162–176.

VAN BERKEL, Rik in Ben Valkenburg: *Making it Personal: Individualising Activation Services in the EU*. Bristol: Policy Press, 2007.

VODOPIVEC, Nina: Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: Izziv ali grožnja. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 223–248.

VODOPIVEC, Nina: Creativity in Production and Work: Experiences from Slovenia. *Traditiones* 46/1–2, 2017, 127–147.

VODOPIVEC, Nina: *Tu se ne bo nikoli več šivalo: Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

WHITWORTH, Adam: Neoliberal Paternalism and Paradoxical Subjects: Confusion and Contradiction in UK Activation Policy. *Critical Social Policy* 36/3, 2016, 412–431.

YLISTÖ, Sami: Why do Young People Give up Their Job Search? *Nordic Journal of Working Life Studies* 8/3, 2018, 27–45.

Activation of the Long-Term Unemployed in Slovenia: Overcoming Social Exclusion through Encouraging Employability

In recent years, social activation programs have been introduced across Europe in response to the persistently high number of the long-term unemployed. These programs “activate” the unemployed through a range of work-related and even some mundane activities, which are intended to function as the first step in the process of socio-occupational integration. The very concept of social activation needs to be understood in a wider context of the neoliberal shift of responsibility to the individual and the shrinking of the welfare state, which is manifested in the ways in which such projects promote employability and entrepreneurialism. Additionally, the relatively low proportion of tangible effects (notably transitions into employment) can also make the programs appear ineffective. This ineffectiveness was to some extent reflected in the Slovenian pilot implementation, but users’ impressions nevertheless indicate that the programs produced some important “latent” effects. In particular, the unemployed highlighted the expansion of their social network as a key aspect, which on the one hand brought them closer to employment and on the other increased their quality of life per se. Since the (long-term) unemployed are often characterized by social exclusion in general, the first step towards these advances must therefore have been “socialization” and, in the case of specific programs for women from foreign language backgrounds, language socialization and acculturation as well. Although social activation is targeted at a narrow group of the population, broader implications can be drawn from the emphasis on the importance of social contacts for individuals’ private and professional lives. At the same time, by highlighting the importance of general “creativity” and “active living”, social activation indirectly overcomes the mindset of the so-called “work society”. In this sense, the presented case study might serve as a reminder to not take the reproduction of the neoliberal agenda for granted, but to pay attention to its specific local versions and (mal)adaptations, and to take into the account the “unmeasurability” of some crucial aspects of social life.

